Indian Streams Research Journal
ISSN 2230-7850
Volume-3, Issue-9, Oct-2013 Available online at www. isrj.net

वीरशैव संप्रदाय आणि वारकरी संप्रदाय

कांबळे प्रभु भिमराव
सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभाग प्रमुख आदर्श महाविद्यालय, उमरगा जि. उस्मानाबाद.

Ikjka'k महाराष्ट्रात नाथ, महानुभाव, वारकरी, दत्त, समर्थ, गणेश हे संप्रदाय विशेष प्रतिष्ठा पावले. यांपैकी वारकरी हा तळागळापर्यंत पोहोचलेला आणि विशेष प्रभाव ठरलेला संप्रदाय होय. याला अनेक मोठे संत, त्यांचे ग्रंथ आणि अभंगवाणी लाभली. या वारकरी संप्रदायाचा नि वीरशैव संप्रदायाचा तौलनिक अभ्यास करण्यासारखा आहे. "नामदेव -एकनाथ-तुकारामादी वारकरी ÃÖÝÖ-कवींच्या अभंगवाणीचा वारसा स्वीकारुन अनेक वीरशैव संतानी आणि साधकांनी मराठीतून शिवभक्तीचे, ¸ÖÃ™ÃÃ£Ö»Ö स्पष्टीकरणाचे अभंग लिहिले. वारकरी 'हरिपाठा' सारखा वीरशैव 'शिवपाठ' ¯Ö“Ö×»ÖÝÖ –ाला. वारकरी अभंगाप्रमाणे वीरशैवांच्या गाथा ×ÃÖ¬¤ –ाल्या."[1] 'परमरहस्य' हा मन्मथस्वामींचा सांप्रदायिक ग्रंथ '-ानेश्वरी' प्रभावित आहे.

çLrkouk %

"दक्षिण भारतात जसा शैववैष्णवांचा संघर्ष –ÖÖ»ÖÖ, ŸÖÃÖÖ ´ÖÆÖ¸ÖÂ™ÖÝÖ –ाला नाही. नाथसंप्रदाय हा वीरशैव संप्रदाय आणि वारकरी संप्रदाय यांच्या मधील सुक्ष्म अनुबंध आहे. उपास्यदेवता आणि उपासनापध्दती भिन्न भिन्न असून देखिल दोन्ही संप्रदायांची ¾ÖÖटचाल समन्वयशीलता आणि उदारमतवाद यांच्याकडेच सदैव होत राहिली आहे"[2].

वारकऱ्याप्रमाणेच वीरशैव संतकवींनीही पारंपरिक स्वरुपाची अभंगरचना केली. सोळाव्या शतकानंतर ÆÌ ¯Ö¸¯Ö¸Ö ×¾ÖÛú¿ÖÃÖ ¯ÖÂ™ –ाल्याचे दिसते. मन्मथस्वामी, लिंगेश्वर बसवालिंग, महादेव, लक्ष्मण, शिवदास, गुरुदास, चन्ना, बाळाबुवा कवाडी, शंकर मृग्रेंद्र, शिवगुरुदास, बसवदास असे अनेक अभंगकार आहेत. यांपैकी बरेच तुकारामोत्तर काळातील आहेत. वारकरी अभंगपरंपरा खंडित –ाल्यानंतर वीरशैवाची अभंग परंपरा अधिकच बलवती ठरली, असे म्हणता येते. " मन्मथस्वामींच्या 'परमरहस्य' काव्यावर •ÖÃÖÖ -ानेश्वरीचा संस्कार आढळतो, तसेÖ -ानेश्वरीवर वीरशैव परिभाषेचा प्रभाव जाणवतो."[3]

देह देवाचे मंदिर आहे आणि त्यात असणारा आत्मा हाच परमेश्वरांश असतो. असा संत नामदेवांचा अभंगÖ †ÖÆ. ´ÖÆÖŸ´ÖÖ बसवेश्वरांनी नेहमीच शरीरशुध्दी, मनशुध्दी आणि मानवी देहाचा सदुपयोग यावर जोर दिला आहे.

महाराष्ट्राच्या जनमानसात रुजलेला, फोफावलेला वारकरी संप्रदाय हा जणू 'महाराष्ट्र कौस्तुभ'च आहे. अठरापगड जातीच्या भक्तभगवंताना भीवरेच्या व्यासपीठावर एकत्र आणणारा, शुद्रातिशूद्रांना अभंगाद्वारे आपले मनोगत व्यक्त करण्यासाठी नैतिक पाठिंबा, मानसिक बळ देणारा, कर्मप्रधान भक्तीची शिकवण देणारा वारकरी संप्रदाय आणि त्या ÃÖÝ¯Öवृतींना खतपाणी घालणारा, संत -ानेश्वर नामदेवादींना महात्मा बसवेश्वरांच्या उदारणातून प्रेरणा देणारा, सामाजिक समतेबाबत स्वत: प्रयत्नशील असणारा, विशुध्द आचरणाबाबत दक्ष असणारा एका अर्थी 'विश्वधर्म' ठरणारा, वीरशैव संप्रदाय यांची तुलना अनेकार्थाने महत्वाची आहे. उभय पंथातील नाथपंथाचा सुक्ष्म अनुबंध आणि मराठी मातीशी त्यांचे असणारे नाते तसेच मध्ययुगीन महाराष्ट्राच्या काही †»¯Ö–ÖÖÝÖ †£Ö¾ÖÖ †लक्षित ऐतिहासिक बाबींवर प्रकाश टाकण्याचे सामार्थ्य असलेले साहित्य अशा विविध कारणांनी ही तुलना महत्वाची ठरणारी आहे.

वीरशैव संप्रदाय आणि नाथसंप्रदाय या शैवपंथाच्या दोन शाखा आहेत. गोरक्षनाथ आणि वीरशैव धर्माचे प्रभावी प्रचारक अल्लमप्रभू हे दोघेही गुरुबंधू होते गोरक्षनाथांनी महात्मा बसवेश्वरांप्रमाणेच धार्मिक रुढीविरुध्द केलेले बंड, स्त्री-शुद्रादींना खुले केलेले मोक्षद्वार, लोकभाषे“ÖÖ -ान साधनेसाठी केलेला पुरस्कार मुळच्या समन्वयशील प्रवृत्तीचा वीरशैव-वारकरी सांप्रदायिकांना भावला असावा. त्यामुळे महाराष्ट्रात "नाथपंथ हा वीरशैव आणि वारकरी संप्रदाय यांच्यातील सुक्ष्म अनÖ²Ö¬Ö †ÖÆ. "[4] गुरु परंपरेने नाथपंथीय असलेल्या -ानेश्वरांमुळे वारकरी संप्रदाय वीरशैव विचारांशी परिचित –ÖÖ»Ö»ÖÖ †ÃÖÖ¾ÖÖ. -ानेश्वरी - आमृतानुभवात

वीरशैव परिभाषा आढळते, तर मन्मथ, बसवलिंगांसारखे वीरशैव संतकवी वारकरी संतांच्या अभंगवाणीचा वारसा अभिमानाने मिरवतात. वारकरी वाङ्मयपध्दती आत्मसात करतात.

वीरशैव आणि वारकरी संप्रदायाचा उदय आणि विकास

वीरशैव संप्रदाय -

¾ÖßÖ¸ü¿Öîव म्हटले की, महात्मा बसवेश्वरांचे नाव समोर येते असल्याने वीरशैवेतर समाज महात्मा बसवेश्वरांना वीरशैव धर्मसंस्थापक मानतो. मात्र वीरशैव सांप्रदायिक पंचाचार्यांना धर्मसंस्थापकत्वाचा मान देतात. 'सिध्दांत शिरवामणी' या वीरशैवाच्या धर्मग्रंथात अठ्ठावीस शैवागमांच्या उत्तरभागात वीरशैव धर्माचे तत्वत्रय असे अष्टावरण, पंचाचार आणि षट्स्थलाचे निरुपण आले आहे. आगमाचा काळ याचे हजार वर्षापेक्षा प्राचीन असल्यामुळे वीरशैव धर्मतत्वे इतकी प्राचीन असे मानणे अतिशयोक्तीचे ठरणार नाही. बसवपूर्व काळात अकराव्या शतकातच श्रीपलसिध्दांनी वीरशैव धर्मजागर केला आणि १२ व्या शतकात वीरशैव संप्रदाय कर्नाटक-महाराष्ट्रात दृढमूल करण्याचे वीरशैव पंथीयांना संघटीत करण्याचे महान कार्य महामा बसवेश्वरांनी केले. त्यांचबरोबर अक्कमहादेवी, अल्लमप्रभू, चन्नबसवेश्वर इत्यादी प्रभावी प्रचारकांनी कर्नाटकात आपला, धर्म बहूरुढ केला. १५व्या १६व्या शतकात मराठी वीरशैवांना पुन्हा एकदा जागृत करण्याचे महान कार्य संतश्रेष्ठ मन्मथस्वामींनी केले. त्यानंतरच्या काळात संत बसवलिंग, लिंगेश्वर शिवदास, लक्ष्मण, भावंडीबाई इत्यादी संतकवींनी वीरशैव धर्म स्थिर करण्यासाठी आपपल्या परीने हातभार लावला.

वारकरी संप्रदाय

वारकरी संप्रदायाच्या संदर्भात '-ाानदेवे रचिला पाया' असे जरी म्हटले तरी "याचा अर्थ -Öनेश्वरांनी वारकरी संप्रदाय सुरु केला नव्हे तर पूर्वीच्या भक्तिपंथास वैचारिक अधिष्ठान दिले व त्याला व्यवस्थित स्वरुप दिले. विठ्ठलभक्ती संप्रदायाचा आद्य प्रवर्तक पुंडलिक होय."[5] कथा, अभंग, शिलालेखीय माहिती इत्यादी साधनांवरुन श्रीविठ्ठलाचा काळ ३-४ थ्या शतकापर्यंत आणता येतो. पंढरपूर हे भागवत धर्मीयांचे मूळपीठ असले तरी ते प्रारंभी शिवपीठ म्हणूनच विख्यात होते व शंकर हे त्या क्षेत्राचे प्रमुख उपास्यदैवत ÆÖÝÖ. -ाानेश्वरपूर्वक काळातही अख्यात विठ्ठलभक्त असून वारीची परंपरा चालूच होती. श्रीविठ्ठल मंदिरातील पूजाअर्चेस अनेक देणग्या मिळत असल्याचे पुरावे आहेत.

-ाानदेव, नामदेव, एकनाथ तुकाराम या प्रभावी भागवत धर्म प्राचारकाप्रमाणे इतरही अनेक भक्तभगवतांनी वारकरी संप्रदायाच्या विस्तारास आपला हातभार लावला.

वीरशैव आणि वारकरी संप्रदायाचे नामाभिधान

¾ÖßÖ¸ü¿Öî¾Ö

•ÖßÖ विद्या (शिव) लिंग आणि (जीव) अंग यांच्या ऐक्याचे -ाान करुन देणारी आहे त्या विद्येत जे शैवलोक रमतात, सुख मानतात ते वीरशैव होत. 'गुरुप्रदत्त इष्टलिंग शरीरापासून विमुक्त –ााल्यास आपल्या प्राणांचा क्षणात तृणवत् त्याग करण्याचे वीरव्रत पालन करणारे शिवभक्त वीरशैव होत"[6] थोडक्यात जीववशिवैक्याचे -ाान करुन देणाऱ्या विद्येत रममाण होणारे षट्स्थलादी विचारावर श्रध्दा असणारे व त्यानुसार आचरण करणारे ते वीरशैव.

वारकरी

'वारी करणारे ते वारकरी' असे सामान्यत: म्हटले जाते. "आषाढी, कार्तिकी, माघी अथवा चैत्री यापैकी एकाÖ ¿Ö¬¤Ö एकादशीस गळयात तुळशीची माळ घालून नियमाने जो पंढरपूरास जातो तो 'पंढरीचा वारकरी' म्हटला जातो. व त्याच्या उपासनेचा जो मार्ग तो वारकरी पथ होय"[7] या वारकऱ्याचे अनेक उल्लेख अभंगातून येतात. वारीची रीती कोणी नि केंव्हापासून सुरु केली याची निश्चित माहिती उपलब्ध नाही. मात्र ही प्रथा -ाानेश्वरांच्या पूर्वीपासून रुढ होती. -ाानेश्वरांचे वडिलही पंढरीची वारी करत असल्याचे उल्लेख नामदेवगाथेत आहे.

Indian Streams Research Journal
ISSN 2230-7850
Volume-3, Issue-9, Oct-2013 Available online at www. isrj.net

वीरशैव आणि वारकरी संप्रदायांच्या तत्व-ानातील साम्य-³Ö¤-

सांप्रदायिक आचारामधून व्यक्तीचे सामाजिक आणि वैयक्तिक उन्नयन साधले जाते. तर सांप्रदायिक तत्व-ानामुळे पंथाचा पाया दृढमूल होतो. परस्पर तत्व-ानाचा प्रभाव उभयतांवर पडणे शक्य असल्यामुळे ही तुलना अधिक महत्वाची ठरते.

¾Öß¸¿Ö¾Ö

हा संप्रदाय एकेश्वरवादी असून शिवाला प्राधान्य देणारा आहे. निर्गुण, निराकार आणि परब्रह्म स्वरुप असून अनाकलनीय आहे. शंकर हे त्याचे सगुण, साकार रूप आहे. त्यामुळे वीरशैव पार्थिव शिवपुजेला विशेष महत्व देत नाहीत. श्रीगुरुंनी दिलेल्या 'इष्टलिगा' लाच ते आपले सर्वस्व मानतात. लिंग धारणा केल्यावर कोणतीच जात उरत नसल्याने जातिभेद×¾Ö¸¸×ÆüŸÖ ÃÖ´ÖÖजरचना करण्याचे प्रथम श्रेय वीरशैवांकडे जाते. मंदिरातील परमेश्वराला गळयात धारण करुन वीरशैवांनी धर्मक्षेत्रात फार मोठी क्रांती केलेली †ÖÆê.

वारकरी

वारकरी संप्रदाय देखील एकेश्वरवादी असून विठ्ठलोपासनेला प्राधान्य देणारा आहे. वारकऱ्यांना विष्णूचे बालरूपच विशेष भावते. श्रीविठ्ठल हा सगुण, साकार आणि सालंकृत आहे. हा विठ्ठल आपल्या शिरी देवराणा वाहणारा अर्थात शिवलिंग मस्तकी धारणÖ करणारा आहे.

¾Öß¸¿Ö¾Ö ŸÖŸ¾Ö-ानानुसार जीवासाठी 'अंग' आणि शिवासाठी 'लिंग' ही सं-ा वापरतात. जीवाचे शिवाशी एकरुप होणे म्हणजेच 'लिंगागसामरस्य' होय.

वारकरी तत्व-ानासार 'जीव' हा परमात्म्याचा अंश असून कर्मामुळे त्याला जीवदशा प्राप्त होते. वीरशैव सिध्दांताचे परिभाषिक नाव 'शक्ती' शिवाशी एकरूप –ालेली आहे तर वारकरी सांप्रदायिक 'शिवशक्ती' ला मागतात उभय संप्रदायातील तत्व-ानात काही साम्य भेद असला तरी एकेश्वरवाद, सदाचार यांचा मुलस्त्रोत उभय पंथांतून दिसतो.

ÃÖ¤ü³ÖÃÖÖ“Öß :

1) डॉ. अशोक कामत - महात्मा बसवेश्वर काळ : व्यक्ती, वचन साहित्य आणि शरणकार्य, सत्संग प्रकाशन पुणे, ¯ÖÏ£Ö´Ö †Ö¾Öé¢Öß 1999, ¯ÖÖŠ 62.
2) डॉ. कल्याणकर गौरवग्रंथ- वीरशैव संप्रदाय आणि महाराष्ट्र, श्रीरामपूर, १९८९ पष्ठ १५१.
3) डॉ. अशोक कामत - महात्मा बसवेश्वर काळ : व्यक्ती, वचन साहित्य आणि शरणकार्य, सत्संग प्रकाशन पुणे, प्रथम †Ö¾Öé¢Öß 1999, ¯ÖÖŠ 63.
4) डॉ. पसारकर शे.दे. - महाराष्ट्रातील वीरशैव पंथ, वीरशैव पंथ, वीरशैवदर्शन पुणे, मार्च १९८५ पृष्ठ १०.
5) ŸÖ¡Öî¾Ö, ¯ÖÖŠ 8.
6) शिवाचार्य डॉ. चंद्रशेखर - ×ÃÖ¬¤üÖ×ŸÖ शिरवामणी, वीरशैव साहित्य संशोधन मंडळ, सोलापूर, प्रथमावृत्ती १९९० पृष्ठ१७.
7) ²Ö×Æü¸ü™ ³Ö.¯Ö. - वारकरी संप्रदाय उदय व विकास, व्हीनस प्रकाशन पुणे १९७२, पृष्ठ १७.